

Γιώργος Ν. Βλαχάκης

Αναζητώντας τον χαμένο θησαυρό στο πνευματικό
Ελντοράντο της Βενετίας. Η περίπτωση των Ελλή-
νων λογίων του 18^{ου} αιώνα.

*Στις Ειρήνες,
τις σειρήνες,
τα όσα πρόσφεραν και
τα όσα υπόσχονται.*

Διαβάζουμε στη Νεωτερική Γεωγραφία των Δημητριάδων:

“Εις το βόρειο της Εκκλησιαστικής Επικρατείας είναι η επικράτεια της Βενετίας.

Αυτή είναι η παλαιότερη αριστοκρατία της Ευρώπης. Το παλαιό ήταν πολύ δυνατότερη παρά οπού είναι την σήμερα, μ’ όλον οπού έχει ακόμη πολλούς τόπους εις την Ιταλία και αλλού”¹.

Και στη *Σύγχρονη*, όπως τιτλοφορείται, *Εγκυκλοπαίδεια* του Ελευθερούδακη της δεκαετίας του 1950:

Eldorado: Μυθική τινα χώρα της Νοτίου Αμερικής, πλουσιωτάτη εις χρυσόν και πολυτίμους λίθους. Η φήμη περί υπάρξεως τοιαύτης χρυσοφόρου χώρας παρεκίνησε πολλούς Ισπανούς εξερευνητάς να αναζητήσωσιν αυτήν, αλλά μάτην”².

Μια αντίστοιχη, αλλά όχι μάταιη διαδρομή, όπως αποδεικνύουν τα αδιάφυστα ιστορικά στοιχεία, ακολουθούν, τον 18^ο αιώνα, ως νέοι σκαπανείς οι Έλληνες λόγιοι που μεταβαίνουν στη Βενετία προκειμένου με την ίδια ένταση, το ίδιο πάθος που διέκρινε τους χρυσοθήρες, να αναζητήσουν το θησαυρό της γνώσης.

¹ Δανιήλ Φιλιππίδης-Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική* (επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού), Ερμής, 1988, σ.325.

² *Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερούδακη*, τομ. Ε’, σελ. 210.

Μια αναζήτηση που όπως και στην περίπτωση του χρυσού δεν είναι πάντα εύκολη, συχνά είναι επίπονη, κρύβει παγίδες, στερήσεις, απογοητεύσεις. Είναι όμως η πίστη σε ένα σταθερό στόχο, που στην περίπτωση μας δεν αφορά κάποιο πολύτιμο υλικό αγαθό και γι' αυτό αναμφισβήτητα έχει μεγαλύτερη αξία, ένα στόχο που με δύο λέξεις θα περιγραφόταν ως εθνική, ως ελληνική αναγέννηση, που ωθεί τους "εισηγητές", για να υιοθετήσουμε μια έκφραση του Μιχαήλ Στεφανίδη, της νέας επιστημονικής γνώσης στην Ελλάδα να συνεχίζουν απτόητοι την προσπάθειά τους, ακόμα και όταν αυτοί που θα έπρεπε λογικά να την επικροτούν, την κατακρίνουν.

Άλλωστε και στο Ελντοράντο, το οποιοδήποτε Ελντοράντο, επιτήδειοι έμποροι δεν ήταν εκείνοι που τελικά κέρδιζαν εκμεταλλευόμενοι τους κόπους των χρυσοθήρων;

Ωστόσο το περιβάλλον της Βενετίας, αν και βυθισμένο στην ομίχλη που αναδυόταν τις κρύες χειμωνιάτικες μέρες από τη λιμνοθάλασσα, σε αντίθεση με τους άγριους εκείνους τόπους όπου κανείς συνήθως αναζητά τα ψήγματα χρυσού, ήταν μάλλον φιλόξενο για τους Έλληνες λόγιους της εποχής. Οι Έλληνες λόγιοι είχαν το προνόμιο να αναζητούν τα εφόδια εκείνα που θα τους πρόσφεραν όχι τον εφήμερο πλουτισμό του χρήματος, αλλά τη διαρκή πνευματική ανέλιξη, όχι σε σκοτεινές υπόγειες στοές ή υγρές όχθες ορμητικών ποταμών αλλά στη Βενετία των Φώτων.

Έχοντας ήδη στο πέρασμα των χρόνων, φυσικά με διακυμάνσεις, μια ισχυρή παρουσία στους κόλπους της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας, η ελληνική παροικία της Βενετίας³, παρείχε όλες τις απαραίτητες διευκολύνσεις σε εκείνους που επιθυμούσαν να σπουδάσουν.

Το Φλαγγίνειο Κολλέγιο που με τρόπο ουσιαστικό και μεθοδικό προετοίμαζε τους νέους της Ελλάδας να παρακολουθήσουν με τα μέγιστα δυνατά αποτελέσματα την ανώτατη εκπαίδευση στον ιταλικό χώρο, αποτελεί ένα καθοριστικό στοιχείο αυτής της συμβολής, που μάλιστα έχει ως προς την οργανωτική του δομή και λειτουργία μελετηθεί λεπτομερώς⁴.

Τα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας, από την εποχή ακόμα του Άλδου Μανούτιου και του Ζαχαρία Καλλιέργη, συνέβαλαν ουσιαστικά στη διαμόρφωση ενός θετικού κλίματος. Ενός κλίματος που φαίνεται να αποδίδει ουσιαστικά, ως προς τις επιστήμες, εκεί που είναι στραμμένο

³ Για μια γενική επισκόπηση βλ. *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιολογικά Τεκμήρια*, (επιστ. διευθ. Χρύσα Μαλτέζου), Αθήνα, 1993.

⁴ Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη.

το ενδιαφέρον μας, με τη σημαντική εκδοτική παραγωγή των Γλυκιδών⁵.

“Μάχου υπέρ πατρίδος ευγενέστατοι απόγονοι ευγενεστάτων προγόνων, έφη τις των πάλαι φιλοσόφων, το προς αυτόν εκάστου απαραίτητον χρέος δείξαι βουλόμενος” είναι η πρώτη φράση που διαβάζει ο αναγνώστης του έργου *Οδός Μαθηματικής των Μεθόδιου Ανθρακίτη-Μπαλάνου Βασιλόπουλου*, που εκδόθηκε στην Βενετία το 1749. Πρόκειται για ένα έργο γραμμένο αρκετά νωρίτερα, χειρόγραφο του σώζονται από το 1732, αλλά το οποίο στόχευε πολύ μακρύτερα από την εποχή του και για το λόγο αυτό δεν γνώρισε ίσως την αναγνωσιμότητα που έτυχαν άλλα βιβλία της εποχής. Ήδη όμως από την πρώτη φράση του βιβλίου, εύληπτα και συνοπτικά περιγράφεται η στοχοθεσία των Ελλήνων λογίων, που υπερβαίνει την προσωπική προβολή και προκρίνει την μελλοντική ευδαιμονία -σύμφωνα με την πλατωνική έννοια- των Ελλήνων. Μια μελλοντική ευδαιμονία που θα στηρίζεται σε θεμέλια γερά, τα θεμέλια της γνώσης που έθεσαν οι αρχαίοι Έλληνες, οι “ευγενέστατοι μας πρόγονοι” σύμφωνα και με τον Ανθρακίτη.

Σε αυτό λοιπόν το γόνιμο περιβάλλον, ο Βικέντιος Δαμοδός, θα είναι από τους πρώτους που θα επιχειρήσει μια ουσιαστική γνωριμία με την επιστημονική σκέψη. Με την επιστημονική σκέψη του καιρού του, τη σύγχρονη για την εποχή ευρωπαϊκή σκέψη και αυτό είναι σημαντικό γιατί όπως τόνισε ήδη ο Γιάννης Καράς, ο Έλληνας λόγιος του 18^{ου} αιώνα αισθάνεται Ευρωπαίος.

Η ελληνική του ταυτότητα, η εθνική του συνείδηση, δεν έρχεται από το βάθος του χρόνου από την αρχαιότητα με ενδιάμεσο σταθμό το Βυζάντιο, αλλά αναδύεται μέσα από την ευρωπαϊκή οικογένεια, αυτή την ενότητα των “φωτισμένων εθνών” που με αξιοθαύμαστο τρόπο όχι μόνο αφομοίωσαν, αλλά αξιοποίησαν και μετεξέλιξαν την αρχαία ελληνική φυσική φιλοσοφία.

Οι γραμμές ρήξης που ανιχνεύουν οι σύγχρονοι ιστορικοί των επιστημών, τα σημεία ασυνέχειας θα λέγαμε μεταφέροντας αδόκιμα ίσως τη μαθηματική ορολογία, και συνιστούν τη λεγόμενη επιστημονική επανάσταση, δεν είναι τόσο καλά ορατές ούτε για τους Ευρωπαίους πολυμαθείς του καιρού εκείνου, ούτε για τους Έλληνες λόγιους που θεωρούν ότι η νέα επιστημονική γνώση, αυτή που επιχειρεί να παγιωθεί

⁵ Γεώργιος Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκιδών στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, 1987.

ως το κυρίαρχο παράδειγμα, για να χρησιμοποιήσουμε την επιστημολογική φρασεολογία του συρμού, είναι προϊόν μιας νέας ανάγνωσης, προσαρμοσμένης στις απαιτήσεις των καιρών, απαιτήσεις όχι μόνο επιστημονικές αλλά και κοινωνικοπολιτικές, των θεωριών που διατυπώθηκαν σε μια υβριδική μορφή από τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους.

Η περίπτωση του Δαμοδού έχει μια ιδιαίτερη σημασία γιατί είναι ο πρώτος, που με την αυγή του 18^{ου} αιώνα επιχειρεί μια σύνθεση τριών ασύμμετρων φυσικοφιλοσοφικών συστημάτων, όπως του αριστοτελικού, του καρτεσιανικού και του νευτώνειου⁶.

Είναι ο πρώτος που αναλαμβάνει, ακολουθώντας τα βήματα του Θεόφιλου Κορυδαλλέα, να διατυπώσει τις αριστοτελικές θέσεις απαλλαγμένες από το πνεύμα του σχολαστικισμού και αυτό είναι φυσικά αποτέλεσμα της παιδείας που αποκτά στη Βενετία. Είναι ο πρώτος που θεωρεί το αριστοτελικό σύστημα όχι ως το μοναδικά ορθό, αλλά ένα μεταξύ άλλων που επίσης επιδιώκουν την ορθή περιγραφή και ερμηνεία των φυσικών φαινομένων. Στο έργο του “Φυσιολογία αιτιολογική” που ολοκληρώνεται το 1739 δεν είναι τυχαίο που ο τίτλος σε πολλούς από τους σωζόμενους κώδικες συμπληρώνεται με τους προσδιορισμούς “αριστοτελική, σχολαστική και νεωτερική”.

Ο Δαμοδός ανοίγει ένα δρόμο, αυτόν του άξονα Βενετία-Πάδοβα, που τελικά αποδεικνύεται εξαιρετικά ουσιαστικός για τη διαμόρφωση του νέου επιστημονικού κλίματος που θα καθορίσει το πλαίσιο στο οποίο θα κινηθούν οι Έλληνες λόγιοι μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Οι αναζητήσεις των Ιταλών επιστημόνων που κινούνται σε αυτόν τον άξονα, ιδιαίτερα αυτών που διδάσκουν στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα, τον πνευματικό βραχίονα της Βενετίας, οι εξελίξεις που συμβαίνουν στο χώρο αυτό, είναι βασικές προσλαμβάνουσες για τους Έλληνες λόγιους που αμέσως τις αξιοποιούν στο δικό τους έργο⁷.

Και με την ευκαιρία μία ακόμα επισήμανση. Οι αντιφάσεις, οι παλινδρομήσεις, οι αδυναμίες και τα σφάλματα που κάποτε εύκολα εντοπίζονται στα κείμενα των Ελλήνων λογίων της εποχής, κρίνοντας φυσικά κατά τρόπο αναχρονιστικό με τα σημερινά δεδομένα, δεν οφείλονται, τουλάχιστον κατά τρόπο καθοριστικό σε δικές τους

⁶ Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία- Εργογραφία 1700-1752*, Αθήνα, 1982.

⁷ George N. Vlahakis, “A note for the penetration of Newtonian scientific thought in Greece”, *Nuncius*, τχ. 2 (1993), σ. 645-656.

αδυναμίες, σε δική τους άγνοια ή παρανόηση. Οι ίδιες αντιφάσεις, αντίστοιχες παλινδρομήσεις, ανάλογες αδυναμίες παρουσιάζονται και στα ευρωπαϊκά κείμενα του καιρού, καθώς ο επιστημονικός λόγος της εποχής δεν έχει ακόμα παγιωθεί, πρόκειται για μια διαδικασία εν τω γίνεσθαι. Δανειζόμαστε από τον Ιώσηπο Μοισιόδακα, ένα από τα πνευματικά τέκνα των βενετσιάνικων φώτων: “[Η Ευρώπη] αυτή αφ’ εαυτής ερανίζεται, ήγουν Βρετανοί από Γάλλους, Γάλλοι από Ιταλούς, Ιταλοί από Βατανούς, Βατανοί από Γερμανούς, Γερμανοί από Ρώσους, και ούτω και εξής”. Και αυτή η επισήμανση επιβεβαιώνει για μια ακόμα φορά ότι η ελληνική λογισύνη, όπως πολύ σωστά έχει επισημάνει ο Γιάννης Καράς, δεν αποτελεί ένα παθητικό δέκτη της ευρωπαϊκής γνώσης, αλλά συνοδοιπορεί με τους ευρωπαίους ομολόγους της τουλάχιστον μέχρι το γύρισμα του αιώνα⁸. Ευρωπαίους οι οποίοι αναγνωρίζουν ποικιλότροπα αυτή την ισοτιμία.

Η περίπτωση του Αδαμάντιου Κοραή είναι προφανώς η πλέον χαρακτηριστική αλλά δεν πρέπει να ξεχνούμε ακόμα την αλληλογραφία του Νικόλαου Ζερζούλη για την γνωμάτευση σχετικά με την εγκυρότητα της λύσης του Δήλιου προβλήματος που είχε προτείνει ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος.

Επιπρόσθετα η πρόσφατη έρευνα έφερε στο φως το γεγονός ότι ο Ευγένιος Βούλγαρις είχε αναγορευθεί *αντεπιστέλλον* μέλος της Βασιλικής Εταιρείας του Λονδίνου.

Ο Βούλγαρις, ο Ζερζούλης και ο Θεοτόκης κατά τον Ιώσηπο Μοισιόδακα και πάλι “είναι οι πρώτοι λογάδες, άξιοι και οι τρεις να συγγράφουν και να παραδίδουν με ακρίβειαν πάσαν επιστήμην. Όλη η Ελλάδα πρέπει να τους σεβάζεται, διατί αυτοί σπουδάζουν να ανακαλέσουν τας Μούσας εις τον πάτριον Ελικώνα τους”.

Κατ’ εμάς και οι τέσσερις αποτέλεσαν την αιχμή του δόρατος στη διαμόρφωση της νεώτερης επιστημονικής σκέψης στον ευρύτερο ελληνικό χώρο.

Και οι τέσσερις φοίτησαν -με την ουσιαστική έννοια της λέξης- στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα τη στιγμή ακριβώς που ο Giovanni Poleni, για τον οποίο θα ακούσουμε περισσότερα αύριο από την κ. Talas, επιχειρεί με τη διδασκαλία του το πέρασμα από τον νεοαριστοτελισμό στη νεότερη επιστήμη.

Είναι στο περίφημο Teatro sperimentale του Poleni, που γνωρίζουν

⁸ Βλ. σχετικά Γιάννης Καράς, *Η ελληνική σκέψη και ο ενιαίος ευρωπαϊκός χώρος*, Αθήνα, 2003.

το πείραμα και εντυπωσιάζονται από την αποδεικτική του δύναμη.

Η εικόνα φαίνεται ότι ήταν τόσο εκθαμβωτική ώστε ο Μοισιόδαξ θα την περιγράψει με θαυμαστό τρόπο στην *Απολογία* του:

“Ενθυμούμαι εγώ, ενώ διέτριβον εν τω Παταβίω, πως, οσάκις εγίνοντο πράξεις πειραματικάι, όλον το θέατρον σχεδόν επληρούτο υπό ανθρώπων τεχνωτών, οίτινες, καλά και οι κλεινοί διδάσκαλοι, το πρώτον ο Πωλένης, και το δεύτερον ο Κολώμβος, ωμίλουν λατινιστί, και επέραινον τας διδασκαλίας αυτών γεωμετρικώς, όμως εκείνοι επέμενον ασμένως, και εμακάριζον τους ομιλητάς είτε δια την γνώσιν της λατινικής είτε δια την κατάληπιν της πειραματικής⁹.”

Η φοίτηση των Ελλήνων στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα εφοδιάζει λοιπόν τον ελληνισμό με δασκάλους που έχουν έρθει σε επαφή, έχουν διδαχτεί και έχουν αφομοιώσει την ευρωπαϊκή γνώση του καιρού τους.

Παράλληλα όμως εφοδιάζει και την ίδια την ιταλική επιστημονική κοινότητα με νέο αίμα, ως αντιδάνειο θα έλεγε κανείς, αφού αρκετοί από αυτούς, κρητικής ή επτανησιακής κυρίως καταγωγής, παραμένουν στην Ιταλία όπως π.χ. ο Σ. Στρατηγός, και αναδεικνύονται στην επιστημονική πρωτοπορία της χώρας αυτής.

Η περίπτωση των επιστημόνων αυτών, το έργο τους αλλά κυρίως η εθνική τους συνείδηση δεν έχει, κατά την άποψή μας, μελετηθεί επαρκώς από μια “ελληνική” οπτική. Ανήκουν στην ιταλική ιστορία των επιστημών. Πρόκειται σφαλώς για ένα ακόμα παράδειγμα επιτυχούς ενσωμάτωσης αξιόλογων στελεχών σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία όπως η βόρεια Ιταλία του 18^{ου} αιώνα, ένα παράδειγμα που έρχεται να προστεθεί σε άλλα που ήδη έχουν απασχολήσει την ιστορική έρευνα όπως των Ruggiero Giuseppe Boscovich, Lagrange, Avogadro και Malaguti.

Θέτοντας λοιπόν το ερώτημα αν έστω ένα τμήμα του πνευματικού θησαυρού που ανακάλυψαν οι Έλληνες στο Ελντοράντο της Βενετίας αξιοποιήθηκε όχι με τον καλύτερο τρόπο για τον ελληνισμό, θα επιστρέψουμε στην αποτίμηση του κομματιού εκείνου που τελικά μεταφέρθηκε στον ελληνικό χώρο. Μια αποτίμηση που μας φέρνει στο νου τη γνωστή παραβολή του σπορέα.

Θα ήταν πράγματι άνευ ουσιαστικής σημασίας, θα αποτελούσε αντικείμενο μιας ήσσονος σημασίας περιπτωσιολογικής ανάλυσης, η φοίτηση των Ελλήνων λογίων που προαναφέραμε στην Πάδοβα, αν η γνώση που αποκτούσαν εκεί παρέμενε απλά ένα προσωπικό πνευματικό

⁹ Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, (επιμ. Άλκης Αγγέλου), Αθήνα, 1976, σ. 31.

εφόδιο. Θα συζητούσαμε σε αυτή την περίπτωση για μονάδες, σημαντικές μεν, αλλά στην πραγματικότητα εξαιρέσεις ενός απογοητευτικού κανόνα, δείκτες μιας απέραντης επιστημονικής ξηρασίας. Όμως ευτυχώς τα πράγματα δεν ήταν έτσι.

Τόσο ο Μοισιόδακας, όσο και οι Βαρδαλάχος, Βούλγαρις, Ζερζούλης, και Θεοτόκης, έχοντας επίγνωση του ιστορικού τους ρόλου -και αυτό φαίνεται καθαρά από τις ρηματικού τύπου δηλώσεις στους προλόγους των βιβλίων τους- επιχειρούν να καταστήσουν κοινωνικό αγαθό, τελικά εθνικό εφόδιο, την επιστημονική γνώση που απέκτησαν.

Η προσπάθεια αυτή έχει μάλιστα δύο συνιστώσες. Μία, πρώτη, άμεση, περιορισμένης χρονικής διάρκειας, με τη διδασκαλία τους και μία δεύτερη, σε βάθος χρόνου και ίσως πιο ουσιαστική με τα βιβλία που συγγράφουν.

Με την πρώτη, η οποία εκτείνεται, παρά τις όποιες αντιδράσεις που πολλές φορές φτάνουν τα όρια του διωγμού, σε όλα τα πνευματικά κέντρα του ελληνισμού, κέντρα δημιουργούν τον πρώτο πυρήνα επιγόνων, μαθητών που θα συνεχίσουν αυτή τη διάδοση, με τη δεύτερη προσφέρουν ένα σταθερό υπόβαθρο αναφοράς όπου θα μπορεί κανείς να ανατρέχει για συστηματική μελέτη.

Τα βιβλία αυτά, σε χειρόγραφη είτε σε έντυπη μορφή, κυκλοφόρησαν ευρύτατα και για μεγάλο χρονικό διάστημα. Παρά τις επιμέρους διαφορές και τις γλωσσικές ιδιαιτερότητές τους αποτελούν ένα συνεκτικό σύνολο που εκσυγχρονίζει τόσο από άποψη μεθοδολογίας όσο και από άποψη περιεχομένου τον ελληνικό επιστημονικό λόγο.

Τα *Στοιχεία Φυσικής* του Νικηφόρου Θεοτόκη θεωρήθηκαν για παράδειγμα το πρώτο βιβλίο νευτώνειας φυσικής στην Ελλάδα. Σήμερα θα το χαρακτηρίζαμε ως το πρώτο βιβλίο που παρουσιάζει τη φυσική του ευρωπαϊκού 18^{ου} αιώνα στην Ελλάδα. Ανάλογου τύπου βιβλίο μπορούν να θεωρηθούν και τα *Αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις* του Ευγένιου Βούλγαρη όπου κυριαρχεί ο ιδιότυπος φιλοσοφικός και επιστημονικός λόγος της Μαρκεσίας του Chatelet. Και τα δύο στηρίζονται σε πολύ μεγάλο βαθμό στο έργο του κορυφαίου Ολλανδού εκλαϊκευτή της νευτώνειας φυσικής Peter van Musschenbroek *Elementa Physicae*. Η χειρόγραφη *Φυσική* του Ζερζούλη, μέχρι πρότινος θεωρούμενη ως η χαμένη μετάφραση των *Principia* του Νεύτωνα -ένα αίτημα που παραμένει ανοικτό, μια ελληνική μετάφραση των *Principia*- την οποία έφερε στο φως και κατέστησε προσιτή στην ιστορική έρευνα ο Χαρίτων Καρανάσιος, αποτελεί επίσης μια σχολιασμένη μετάφραση των *Elementa Physicae* του Musschenbroek.

Το πρωτότυπο, πιθανόν το ίδιο και για τους τρεις, η λατινική έκδοση του 1752 της Βενετίας. Προφανώς το βρίσκουν και το μελετούν στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Πάδοβα. Άλλωστε οι δεσμοί του Poleni με την οικογένεια Musschenbroek είναι στενοί. Ο Jean Musschenbroek, αδελφός του Peter και ικανός κατασκευαστής επιστημονικών οργάνων είναι αυτός που εφοδιάζει τον Poleni με τα όργανα που χρησιμοποιεί στη διδασκαλία της πειραματικής φυσικής φιλοσοφίας.

Όργανα που ανοίγουν ένα ακόμα παράθυρο στη γνώση που αναζητούν οι Έλληνες λόγιοι. Πολλά από αυτά τα χρησιμοποιούν σύμφωνα με μαρτυρίες τους οι ίδιοι, όπως π.χ. ο Θεοτόκης την ηλεκτρική μηχανή.

Σχεδόν όλα τα περιγράφουν με θαυμαστή ακρίβεια. Αναδεικνύουν με τον τρόπο αυτό την ανάγκη της εισαγωγής και χρήσης οργάνων στη διδασκαλία των φυσικών επιστημών. Ο Χρίστος Ξενάκης στη διατριβή του για το πείραμα στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας έχει επεξεργαστεί το θέμα με πληρότητα.

Για να επανέλθουμε στα κείμενα. Η *Οδός Φυσικής* σε δύο παραλλαγές, η μία μεν δια τους ευγενείς, η λοιπή δε δια τα σχολεία” του Ιώσηπου Μοισιόδακα θα ολοκλήρωνε την εικόνα της τετραλογίας. Δυστυχώς το έργο δεν διασώθηκε. Επομένως μένει να αρκεστούμε στο μικρό βιβλίο *Σημειώσεις Φυσιολογικά*, Βουκουρέστι, 1784¹⁰ και στην περίφημη *Απολογία*, ένα έργο, αυτό, στο οποίο επιχειρείται η ριζική τομή με κάθε είδους αριστοτελισμό, με μία σκληρή επίθεση στο ιδεολογικό και επιστημονικό περιεχόμενο αυτής της φιλοσοφικής θεωρίας.

Όσο για τις “φυσιολογικές σημειώσεις” πρόκειται για ένα έργο που μελετά ένα ειδικό θέμα -τις μεταβολές του καιρού και τις παλίρροιας-, καθώς ο Μοισιόδαξ θεωρεί ότι “πάσα στρυφή, πολύπλοκος απόδειξις επιστημονική δύναται να εκτεθή εν σαφηνεία, όταν ο πραγματευόμενος περί αυτής βούλεται να είναι σαφής”.

Το ενδιαφέρον εδώ έγκειται στο γεγονός ότι χρησιμοποιούνται επίκαιρα μετεωρολογικά και θαλασσογραφικά δεδομένα. Σημειώνουμε την αναφορά σε ένα ιδιαίτερα υψηλό παλίρροιακό κύμα που παρουσιάστηκε στη Βενετία στις 11 Μαρτίου 1784.

Ο Βαρδαλάχος, κοινωνός και αυτός της νεώτερης επιστήμης μέσα από τις σπουδές του στη Πάδοβα συνεχίζει το δημιουργικό έργο των

¹⁰ Το κείμενο του βιβλίου παραδίδεται ως παράρτημα στο: Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, Αθήνα, 1985.

προηγούμενων στη διάρκεια του πρώτου τέταρτου του 19^{ου} αιώνα. Η *Πειραματική Φυσική* του είναι εξαιρετικά υψηλού επιπέδου. Ωστόσο η στροφή του αιώνα, η αρχή μιας νέας εποχής, συμπίπτει και με το τέλος μιας άλλης. Το 1797 ο Ναπολέων καταλύει τη Βενετική δημοκρατία. Αρχίζει η αυστριακή κατοχή. Το κέντρο βάρους –και της ελληνικής λογιосύνης- μεταφέρεται. Η Παβία, που συγκεντρώνει κορυφαίους φυσικούς επιστήμονες της εποχής, όπως ο Alessandro Volta, και η Βιέννη, γνώριμο κέντρο πνευματικής δραστηριότητας της ελληνικής διασποράς αποτελούν πλέον τους πόλους που μαγνητίζουν την ελληνική λογιосύνη.

Ωστόσο στη διαδρομή μιας εκατονταετηρίδας πολλά και σημαντικά συνέβησαν στην πόλη του Αγίου Μάρκου, στην πύλη αυτή της Ευρώπης προς την Ανατολή ή της ανατολής προς την Ευρώπη. Σε μας μένει να συμπεράνουμε αναλογιζόμενοι του στίχους του Keith Jarett

Ο Θησαυρός είναι Εκεί.

Είναι Κρυμμένος

αν οι Έλληνες λόγιοι που με τόση ένταση τον αναζήτησαν τελικά τον βρήκαν.

Νομίζουμε πως ναι.